

"Klosterplanter" før klostre byggedes i Norden

"Monastery Plants" before the time of Monasteries in Scandinavia

Keywords: Antiquity, Iron age, Viking age, Abbey, Drug plants, Herbs, Vegetables, Poison Plants, History, Denmark, Scandinavia

Johan Lange

Ordet reliktpanter dækker over et begreb, der er blevet velkendt i formodentlig alle planteinteresserede kredse, i hvert fald dem der sysler med gamle (evt tidligere) kulturplanter, fx de i overskriften nævnte "klosterplanter"; de er nu oftest blevet ukrudt. Altså netop reliktpanter. Takket være især afdøde apoteker Jens Lind og nordmanden Christian Langes forskning omkring og før 1900 er det vistnok stadig en udbredt opfattelse at så godt som alle vore virkelig gamle, ikke-hjemlige haveplanter er indført af vore middelalderlige klosterbeboere, munkene og nonnerne, og at haver ikke eksisterede, før der blev bygget klostre i Norden. Således skriver Jens Lind s. 8 i sit klassiske, ofte citerede lille værk fra 1918: *Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og Klosterbøger*: "Her i Danmark fandtes saa godt som intet Spor af Havebrug før Munkenes Tid; lidt Løg og nogle faa Frugttræer var vel det hele". Den norske forsker Christian C.A. Lange skriver noget tidligere end Lind ligeledes om havebrug i Norden: "Man er enig om at tilskrive de første Munke, som kom herover, Udbredelsen af denne ligesaa lønnende som behagelige og forædlende Næringsgren, om hvis Værdi de raae Hedninger ikke engang gjorde sig noget Begreb", s.152. Jens Lind kom senere vistnok på andre tanker, se Jessen og Lind s.98, ligesom vi, takket være hans originale tanker og omhyggelige undersøgelser, er kommet ret langt i studiet af vore første haveplanter, studier der er ført videre af bl.a. Holger Garner samt Jens Østergaard, Søren Ødum, Bernt Løjtnant (med hjælpere), og forfatteren til disse linjer. Vi er således blevet helt klar over at "de raae Hedninger" gennemgående ikke var nær så langt fra kendskab til både lægeplanter, krydder- og køkkenurter, som citaterne gi'r udtryk for.

Vi går indledningsvis langt tilbage i tiden: I den yngre stenalder, der begyndte ca 4000 før Kr., slog vore dengang ret fåtallige forfædre sig ned som fastboende bønder og baserede deres tilværelse på husdyr og jordbrug. Det er bevist ad arkæologisk vej. Og det kan med største sandsynlighed formodes at man nær sit hus indplantede yderige, frugtbærende planter som hassel, hindbær, brombær og jordbær samt urter med spiselige bladstikke, stængler og rødder som syre og skræppe-arter, mærke, kvan, idet talrige botaniske undersøgelser fra tidligere perioder vidner om at disse planter blev indsamlet. Videre div. græsser, gulerod osv for at kunne udnytte dem lettere, se KL

under Madplanter, vilde. For ret nylig er man i videnskabelige kredse blevet klar over at den højnordiske, også i Grønland hjemmehørende kvan visse steder i Telemarken og på Færøerne og Island stadig bliver dyrket på naturligt velafdrænede, derfor lune afsatser og skråninger, oftest lige op mod husene bl.a. for yderligere lunheds skyld, se Fægri i Lustgården 1950-51. At netop kvan var en særlig skattet og udsøgt, både vildtvoksende og dyrket urt, derpå tyder beretningen om kong Olav Tryggvesson, der i år 1000 til sin dronning købte en kvanstilk på torvet i Trondheim. Den nævnte endnu levende kvan-dyrkningsmåde i Telemarken osv er sikkert en relikv fra meget gammel tid og kan tages som indicium for at indplantning af vilde planter i en "have" er et oldtidsfænomen og begyndelsen til rigtigt, mere effektivt jordbrug. Først senere blev man så dygtig at man kunne dyrke agre, således at den væsentligste del af ens vegetabiliske føde hentedes på agrene, hvor der dyrkedes hvede og byg, planter der i form af korn var fremskaffet langvejs fra ad uransagelige veje. Først efter godt 2200 års forløb, nemlig efter bronzealderens begyndelse (ca år 1800 f.Kr.) øgedes nytteplanteudvalget lidt efter lidt med havre, hirse, hestebønne, markært, dodder og rybs (=agerkål).

Når vi ved sådan noget, kan datere forekomsterne og bestemme plantearterne, skyldes det som allerede antydnet et samarbejde mellem arkæologer og botanikere, og det er gået fint i mange år, idet man især på oldtidsgravpladser, i kæmpehøje, jættestuer og runddysser i det åbne land fandt små, oftest forkullede kornlagre, beregnet til den døde sidste "rejse", se fx Osebergfundet (Holmboe); eller man fandt i krukker og skår aftryk af bestembare korn og frø. Men i dette århundrede har arkæologernes gravning i købstæder og lignende (tidligere) tæt befærdede steder, fx Fyrkat osv, betydet fund af en række lidt sjældnere, ret koncentreret forekommende haveplanter.

Det begyndte forsigtigt med E Rostrup 1877, med Georg F.L. Sarauw 1900 og i de første år efter århundredskiftet med Hans Rosenkjær (især "Fra det underjordiske Kjøbenhavn" 1906-09) og fortsatte for fuldt drøn i 1950erne bl.a. med den enormt flittige Hakon Hjelmqvists talrige arbejder især i Skåne helt op i 90erne. Et par andre klassikere i forhistorisk granskning af frø m.m. i jorden er Hans Helbæk med (blandt mange andre) et fund af den sjældne koriander (*Coriandrum sativum*) på Fyrkat (vikingetid) og Knud Jessen. Endelig nævnes fra de allersidste årtier botanikeren, dr. agro. Hans Arne Jensen, Plantedirektoratet.

Vi vil ellers gennemgå fundene af de indførte nytteplanter kronologisk efter planternes successive "nedlagring" i jordlagene og dermed deres (mulige) første forekomst i Danmark og begynder med skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), der nu betragtes som et argt ukrudt, men ret sikkert er indført kort før vor tidsregnings begyndelse vel for at kunne udnyttes som spinatplante ca 1600 år før vi fik den ægte spinat til landet; skvalderkål blev fundet i Archsum på Sild i Slesvig i 1975. Fra samme tidsafsnit,

førromersk jernalder, altså de sidste 5 århundreder før år 0, stammer først og fremmest den verdensberømte opiumvalmue (*Papaver somniferum*), som vi idag kender bedst dels som en enårig prydblade, der villigt selvsår sig, dels i form af birkes, (halv)modent frø, der strøs fx på rundstykker og andet hvedebrød, der derved får en meget let krydret smag; birkes er altså ikke giftigt. Men ellers dyrkes opiumvalmue mest i subtropene og var kendt af de gamle grækere, bl.a. lægen Hippokrates, som bedøvende og smertestillende middel, senere især i form af produktet morfin, et overalt anvendt lægemiddel.

Romersk jernalder hedder det ca 400 år lange tidsafsnit, der kommer nu lige efter år 0, med fund af rundbladet mynte (*Mentha suaveolens*), den førstindførte af vore ca seks havemynter, se H.A.Jensen i Zeist mfl. 1991 s.338. Læge-jernurt (*Verbena officinalis*), se Nyt fra Nationalmuseet 1989 nr.44 s.10, påstås hos Henrik Smid at være mere trolddomsurt end lægeplante, hvilket måske røbes i dens navn jernurt, idet planten ansås for at kunne afværge stik og slag; den omgav altså bæreren med et (åndeligt) jernpanser. Knap så megen overtro har omgivet selleri (*Apium graveolens*) og skarntyde (*Conium maculatum*). Sidstnævnte er påvist arkæologisk i romersk jernalder, Skåne, Hjelmqvist og i vikingetid, Fyrkat, Hans Hælbæk. Yderligere fortæller

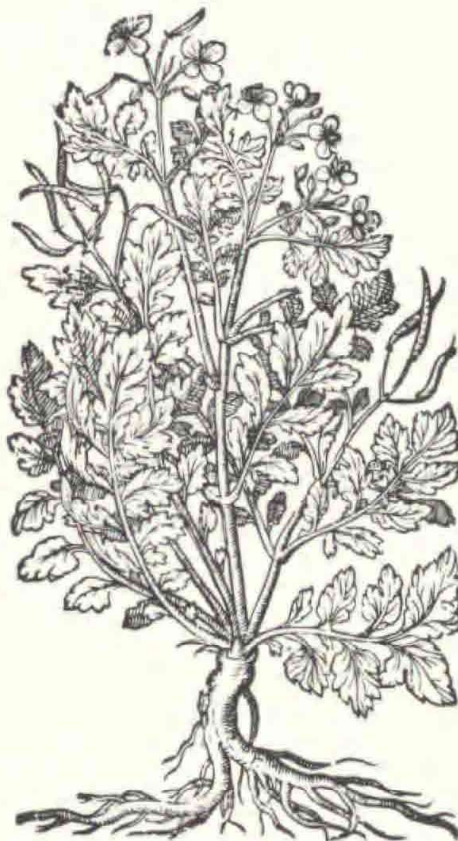

Fig. 1. Svaleurt, *Chelidonium majus* fra Simon Paulli's *Flora Danica*. Det er: *Dansk Urtebog, den Anden Part, MDCXLVII*. Rosenkilde og Bagger 1972.

lægebogsforfatteren Henrik Smid adskillige år senere den pudsige historie, at den er munkenes og nonnernes urt, for "når hun af dem bruges, kan de leve kyskelige", dvs den nedsætter kønsdriften hos dem. Derefter nævner han andre egenskaber, som synes at kunne anvendes mod nogle af de mest banale gebrækligheder som hovedpine, betændelser, smerter i lemmerne og feber; men så vender han tilbage til sin mening om munkenes og nonnernes særlige problemer og anbefaler "det renlivede og kyske klosterfolk" med "for store og hårde bryster og andre (køns)lemmer" at behandle disse med "hundekex-os" i linnedklude; det "fordriver kvindernes mælk", men han undlader dog yderligere at udspecificere virkningen hos den mandlige klosterbeboer, hvad Harpestreng 300 år tidligere imidlertid gør; han skriver: Lægger du den knuste plante på det mandlige lem, da forsvinder lysten til kvinder, og det ødelægger sæden (Harp. s.80).

Skarntyde blev almindelig; i hvert fald træffes den nu ret jævnlige omkring beboede steder, på borg- og klostertomter, hvis blot grønsværen ikke vokser sig helt tæt og ufremkommelig for spæde kimplanter, men også på visse strandområder, gerne nær og i krat. Udpræget toårig plante, der i andet år kan blive 2-3 m høj. Det forhistoriske frø blev første gang fundet i 1955 i Västra Alsted (Skåne) af H. Hjelmqvist.

Nu følger germansk jernalder ca 400-800 e.Kr., det tidsafsnit, hvori vi ind i landet bl.a. får den plante, de fleste anser for en typisk munkelægeplante, fordi den næsten altid dukker op efter gravning på klostertomter (og ved ruinerne af middelalderborge). Det er bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), der tænkes på. Ingen andre planter har vist så udprægede evner til i frøstadiet at bevare spireevnen i adskillige hundrede år, hvilket nok er så velkendt, at vi her kan gå let henover dette forhold, måske bortset fra det, at frøets sejlivethed er skyld i plantens forekomst, hvor den for 400-1200 år siden har været dyrket i byområder og/ell. ved klostre. De ældste fund af planten gælder imidlertid uspiret frø i oprindeligt leje. Det drejer sig om to frø fra jordlag i Ribe, dateret til 720-30, altså germansk jernalder. Dateringen var ret præcis, for så vidt som man i umiddelbar nærhed af frøene fandt et par sceattas, der som bekendt normalt er let daterbare; sceattas-fundet var et såkaldt strøfund, der i modsætning til "skattefund", der ofte består af mange gennem flere år samlede mønter, består af penge, der nylig var sat i omløb; altså er bulmeurtfrøet nok kastet ca samtidig med at mønterne er tabt. Fra vikingetid er bulmeurtfrø blevet fundet flere steder i landet bl.a. Fyrkat.

Både på sidstnævnte sted og i Ribe (her dog allerede fra germansk jernalder) er der blevet fundet frø af hundepersille (*Aethusa cynapium*), der menes, i hvert fald i den store (mandshøje) form, at have vikarieret for skarntyde. Den lille, knap alenhøje have- og markukrudtsform af hundepersille er derimod nok kommet spontant til landet og har næppe spillet nogen medicinsk rolle. Men det er svært at sige.

I det herefter følgende tidsafsnit, vikingetiden kommer der væsentlig flere arter til

landet, end der har gjort før, vel til dels takket være vikingernes rejser. De nyopdukkede planter findes først og fremmest på et par af vikingetidens højborge Hedeby (Slesvig) og Fyrkat (Hobro). Det er så velkendte planter som valnød (*Juglans regia*), cikorie, lægestokrose (*Althaea officinalis*), hyld (*Sambucus nigra*), sæbeurt (*Saponaria officinalis*), alle fem Hedeby eller Slesvig, videre havekål (*Brassica oleracea*) og den ovenfor nævnte koriander (*Coriandrum sativum*) (begge Fyrkat), mens svaleurt (*Chelidonium majus*) dukker op ved Øm, hvor der naturligvis har boet mennesker, der havde brug for lægedom længe før klostret blev bygget. Sidstnævnte plante er også blevet fundet ved Viborg i vikingetid. Havekarse og æble kendes endnu ikke fra vikingetid i Danmark. Det kommer nok, for de er begge fundet i Oseberg (Norge) i dronning Åses gravskib i tidlig vikingetid (ca 850), karsen som en blanding af frø og skulpefragmenter i en lav, rund trææske, hvori der også var frø af vajd (*Isatis tinctoria*), tidligt dyrket til blåfarvning. Frøet og æblerne må tydeligvis have været tiltænkt den afdøde dronning som symbolsk proviant på rejsen; tilmed meddeles det andetsteds fra, at karses grønne dele var god menneskeføde. Æblerne i Oseberg var efter størrelsen at dømme snarest vildæbler, men kulturæbler menes at optræde som friergave omkring 900 i Skirnismål i den ældre Edda og ca 950 i samme Edda, hvor Iduns æbler, der bringer evig ungdom til aserne, omtales. Det har næppe været de små beske skovæbler.

Vi er nu nået frem til tidlig middelalder, begyndelse ca 1050, uden at klostervæsenet af gode grunde er begyndt at præge landet, heller ikke hvad plantedyrkning angår. Ifølge Garners Atlas over danske klostre er det ældste danske kloster grundlagt ca 1050 (Slesvig); tilmed gik det ikke særlig stærkt: tredjedelen af det til sidst samlede antal klostre kommer først før 1200; de resterende to tredjedele grundlægges lidt efter 1200 eller endnu senere.

Hvis vi nu vil gøre os klart, hvad der af kulturplanter, som ikke allerede er nævnt ovenfor, ad arkæologisk vej er fundet og dateret til tidlig middelalder før munkene blev mange, er det dild (*Anethum graveolens*, Svendborg), kors-vortemælk (*Euphorbia lathyris*) og filtet kongelys (*Verbascum thapsus*, begge Odense), sidstnævnte også fundet i Viborg, samt sort sennep (*Brassica nigra*, Voldtofte). En meget speciel stilling indtager kalmus (*Acorus calamus*); den sætter overhovedet ikke frø i Norden og kan altså ikke påvises ad den vej. Den er med mongolerstormen i 1200-tallet bragt fra sit hjemland i SØAsien til Estland(s grænser), hvorfra danske riddere og måske især munke sidst i 1200-tallet kan have bragt den til Danmark, hvor den stadig træffes på ret mange tidligere klosterlokaliteter, se Garner 1983. Særdeles mange af de senere indførte kulturplanter kan som bekendt være indført af klosterfolket; men som det fremgår af redegørelsen ovenfor er det bevisligt meget langt fra alle vore gamle kulturplanter.

Litteratur.

- Fægri, Knut: *Kvanngården, en parkhistorisk relikv*, i *Lustgården* 1950-51 s. 5-17.
- Garner, Holger: *Tatargræssets (Kalmus') indførsel til Danmark*, i *Fra Kvangård til Humlekule* 1983 s. 7-36.
- Garner, Holger: *Atlas over danske klostre* 1968.
- Harpestræng. *Gamle danske Urtebøger, Stenbøger og Kogebøger 1908-20*. Udgivet af Marius Kristensen.
- Helbæk, Hans: *The botany in the Iron Age Field*, i *Stensberger: Valhagar II* 1955.
- Holmboe, J.: *Nytteplanter og ugræs i Osebergfundet*, i *Osebergfundet ved Oslo* 1921.
- Jensen, Hans Arne: *Catalogue of late- and postglacial macrofossils of Spermatophyta from Denmark, Schleswig, Scania, Halland and Blekinge dated 13.000 B.P. to 1536 A.D.* 1985.
- Jensen, Hans Arne: *Seeds and other Diaspores in Soil Samples from Danish Town and Monastery Excavations dated 700 - 1536*. 1986.
- Jessen, Knud og Jens Lind: *Det danske Markkruddts Historie 1922-23*
- KL, se næste
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I-XXII* 1956-78
- Lange, Chr. C.A.: *De norske klostres historie* 1856
- Lange, Johan: *Lægeplanter*, i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder bd.xi* sp.85-102 1966.
- Lind, Jens: *Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og danske Klosterbøger* 1918.
- Nyt fra Nationalmuseet. Kvartalsskrift fra Nationalmuseet, løbende nummerering.*
- Pedersen, Christiern: *Lægebog. Malmø 1533*. Udgivet i faksimile med indledning af Poul Hauberg 1933.
- Rosenkjær, Hans N.: *Fra det underjordiske København I-II 1906 - 09, med plantebestemmelser ved Ove Rostrup*.
- Rostrup, Emil: *En Notits om Plantevæksten i Danmark i Broncealderen*, i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed* 1877.
- Sarauw, Georg: *Dværghvede og Engelsk Hvede*, i *Botanisk Tidsskrift* bd.23 1900.
- Smid, Henrik: *En skøn Lystig Ny Urtegaard*. Rostock 1599, sent genoptryk.
- Zeist, Wasilikowa & Karl-Ernst Behre: *Progress in Old World Palaeobotany. Heri afsnit om The Nordic Countries af Hans Arne Jensen*. 1991.